

איור: אלעד ליפשיץ

תערוך לפניי שולחן

אבישג איילי

על תפקיד הסעודה, השולחן
והאוכל ביצירת עגנון*

תוך כדי קריאה, אפשר לראות את הקשת המגוונת ואת הטעמים הרבים והשונים המלווים את תיאורי האוכל והארוחה. אפשר כמובן לכתוב מחקר בהיקף גדול בנושא, אך אסתפק במעט שבמעט, "על קצה המזלג", ביצירותיו של עגנון.

באחד מהסיפורים הקצרים ב"אלו ואלו", שבהם החוקרים עסקו פחות, ישנו סיפור קצר הנקרא "בעל הריחיים והטוחן" (אלו ואלו שכ"ז). זהו סיפורו של החסיד העני אשר הרב מוטילי מטשרנוביל, שהיה רבם של החיים והמתים, מצילו מעוניו. אלא שסופו של המעשה אינו כדרך אגדה מצויה, שיש בה סוף טוב רצוף מוסר השכל, אלא - הפועל העובד בבית הריחיים, שמציל את החסיד מעוני, חוזר לבית הקברות. האם זה נחשב בעינינו סוף טוב ומוסר השכל ברור? כלל לא.

עגנון, בדרכו המיוחדת, משבץ בסיפוריו תיאורי אכילה ושתייה - הוא מתאר גם את הסעודות ואת המאכלים, וגם את התנהגותם של גיבוריו בשעת הסעודה. כל אלה משובצים במגוון סיפורים, ובאמצעותם באים לידי ביטוי מצבים אנושיים מגוונים ומורכבים. אמרו חז"ל: "אדם ניכר בכוסו, בכיסו ובכעסו". בין שאר הנושאים המעניינים אותו, עגנון מעוניין ביותר בתיאור מצבו של בן אנוש, ולעתים הוא עושה לנו היכרות עם אופיו המיוחד של הגיבור באמצעות הסעודה, המשקפת תכונות שאינן נקראות בשמן, אלא ניכרות במאכלים או בהתנהגותו של הסועד. כמו כן, לעתים עגנון משתמש בתיאור האוכל כמטאפורה שנועדה להבליט את הרעיון המרכזי של היצירה.

* אני מביאה מעט מהדברים שעולים בדעתי, אך נושא זה מופיע במחקרים רבים, למשל: ברזל, הלל: עיון נוסף ב"פת שלמה", מאזניים מ"א 5 וייס, צחי: מאמר שלא הצלחתי לעלות על עקבותיו; קורצוויל, ברוך: מסות על סיפורי עגנון בהתייחסות לספור "פת שלמה"; שקד, גרשון בספרו: אמנות הסיפור של עגנון במאמרו בן המלך וסעודת האם

אף על פי שהאוכל נזכר בכל ספרי התנ"ך, חוקרי המקרא לא נתנו את דעתם לנושא. כנראה משום שהוא נראה להם טריוויאלי, ושמה שהעסיק אותם היה חיי הרוח של עם ישראל, ולא צרכי הגוף וחיי הבשר. אולם מתברר שלעצמים קרובות דווקא האוכל משמש בתנ"ך צופן המספק מסרים רוחניים

הסיפור מתפרש בפי חוקרים רבים כמשקף את הרעיון של תיקון המעשים בחיים טרם ההתייצבות לפני השר (מלך מלכי המלכים) - ה"מלבוש" בספרות הקבלה הוא משל למעשי האדם הטובים המכפרים על עוונותיו. בסיפור זה החיית אינו מספיק לסיים לתפור את המלבוש בזמן, והוא נאלץ לרדוף אחר המלבוש המזכות, ובסוף הוא טובע יחד אתו במים רבים, עזים וקשים, וזהו משל לאדם שאינו מצליח לעמוד במשימה לתקן את מעשיו עקב פיתויי הגוף הרבים.

"מה מצא בקברו אין אנו יודעים, אבל לשער אנו יכולים שטובות הרבה לא ראה בקברו..."

דברים אלה ידועים, ואיני רוצה להאריך בהם - אך לענייננו, רצוני לצטט תוך כדי ביאור מעט מתיאורי האוכל כמשל לפיתוי העולם הזה. האוכל והמאכל הם שיעכבו את "התיקון", את השלמת הבגד בידי החיית.

אחר הפתיחה הארוכה של המשימה העומדת בפניו בא רמז ראשון "עמד ומזג לו כוס יי"ש... עוררה הכוס את נפשו, אבל הנר הראה לו שהמלבוש חסר". כך במשפט אחד עומדת הכוס בניגוד לאור. כל זה אחר שהובא לפני השר, אך קיבל חנינה והזדמנות שנייה... "באותה שעה עמדה אשתו בבית הבישול, ובישלה את סעודת הלילה. בא ריח התבשיל לפניו. הגביה ראשו והרהר בלבו. לא ארחיק מן האמת אך אומר שפלונתי מבשלת קאשיפאני. קאשי מאכל הגון ופאני מאכל הגון על אחת כמה וכמה כשהם באים כאחד..." זהו תיאור של ההתלבטות אם לאכול או לא... כאשר כל מלחמת היצר באה לידי ביטוי בעמוד זה, הגדוש בריחות ובטעמים מדומיינים - "הרעב שהתחיל מציקו, וריח התבשיל שהיה מתגרה בו העבירו אותו מדעתו".

לאורך כל סיפור המעשה אנו מתוודעים למאבק הקיומי של האדם הנקרע בין משימותיו הרוחניות (אולי האידיאליסטיות) לבין הצורך כדרך בשר ודם למילוי הצרכים הגשמיים, ואולי אפילו הבהמיים, הקיימים בהוויתו.

בסופו של דבר הכשל נובע משפיכתו של התבשיל על המלבוש ומהכתמתו ללא תקנה - אפילו כל מימי הנהר הגועשים לא ימחו את הכתם.

אין דרכו של עגנון להעמיס עלינו עולם של מחשבת ישראל באמירות פילוסופיות, אך הסיפור העגנוני, דרכו שהוא אוצר כל אלה בתוכו ומוסרם אלינו באמצעות הסיפור. ומי אינו אוהב סיפורים?

סיפור המופת "והיה העקוב למישור" (אלו ואלו ס"א - קב"ז) כולו מעשה אומן, וכמה מרכיבים המאפיינים את המספר החכם ניכרים בסיפור. אך מאחר שאנו עוסקים בנושא אחד ויחיד, למרות הפיתוי להצביע על מעשה האומנות בסיפור זה, נסתפק ב"תבלין" הארוחה והשתייה בלבד, וגם הוא המעט שבמעט מאלו המצויים בסיפור.

והרי תיאור עוניו של החסיד: "ישב לו החסיד עם אשתו ובניו, עטופים ברעם וערומים בלא לבוש, ביתם אפל כקבר ותנורם צונן כמת..." אולי כאן המקום לציין כי פעמים רבות שלובים ביצירה התבשיל והלבוש (כך גם בסיפור 'המלבוש').

עלייתו לגדולה בימי עושרו של החסיד מתוארת בהמשך:

"יום של חורף אחד, ישב לו החסיד עם אשתו, והאריכו על שולחנם. הכרוב שבקערה העלה הבל, והבשר שנתבשל עם הכרוב תסס מתוך שומנו והעלה אדמומיות של שובע על פניהם של החסיד ואשתו. כנגדם, הייתה שם פת נקייה שהסבירה פנים לאוכליה, וכנגדם צנצנת מלאה יין שרוף למרק אוכל שבמעיים."

באמצעות ההקבלה הניגודית שבין סעודת העשירים למצבו של העני בתחילת הסיפור עגנון מבליט את הנושא המרכזי שעניינו "חטא ועונשו". סעודת העשיר אוצרת בתוכה ביטויים אשר בצירופיהם מבטאים ישיבה בשולחנו של גיהינם.

הכרוב המעלה הבל, הבשר התוסס, אדמומיות של שובע - "כנגדם", ביטוי החוזר פעמיים, ובהמשך מתברר כי אכן סעודה זו הייתה כנגדם, "והיין השרוף למרק אוכל שבמעיים..."

צירופם של מילים וביטויים אלה ושל אמרת חז"ל "יין מאדים פניהם של רשעים בעולם הבא" - יוצר תמונת גיהינם (שכ"ט).

במהלך הסיפור מתוארת גם "ארוחתו" של השליח המעשיר את חייהם, וכה דבריו: "מעולם לא ראוהו מדבר עם אדם חוץ לעניין ולא ראוהו אוכל ושותה..." (שכ"ט), עובדה המאירה את היותו למעשה מת שהועלה מקברו. בניגוד לחסיד, הממצה באכילה ובשתייה את זכויותיו, המת מכפר בצום טוטלי על פשעיו.

היה אפשר לפרש את הסיפור כולו כשימוש בתיאורי האכילה והשתייה, אך נסתפק בכך כדי להאיר סיפור ידוע אחר, אשר במרכזו ניצב התבשיל מול המלבוש. וכאן אני הולכת בעקבות עדנה אפק בספרה מערכות מילים - עיונים בסגנונו של ש"י עגנון. הסיפור הנדון הוא "המלבוש" מרכז הסיפורים "עד הנה"! עדנה אפק מאירה יפה את הקשר בין המלבוש לתבשיל. החיית, ושמו ישראל (והמבין יבין), חייב לסיים לתפור את המלבוש עבור השר, אך הוא אינו עומד במשימה, והמכשול העיקרי שלו הוא התבשיל.

1 כל המובאות בקטע זה הן מתוך הסיפור עמ' ש"ה - ש"כ.

ומן הראוי לציין, כי ככל שמרבים ומעיינים במעשה האומנות של עגנון בכתבתו, מגלים כמה רבות המשמעויות שהיא אוצרת בתוכה - משמעויות שלא העליתי כאן, ושהן טעונות דיון בפני עצמו.

שאלה עקרונית היא כמה אפשר ומותר לקשור ביוגרפיה של המספר למעשה, ליצירתו. אבל כדאי בכל זאת לדעת כי בנתח הביוגרפי המוגש לנו בספרה של אמונה ירון "אסטרליין יקירתי" אנו מתוודעים לאוכל ולחשיבותו הרבה מאוד בחיי המספר, כפי שבא לידי ביטוי במכתביו.

לאורך כל הספר נראה כי מכתביו גדושים בתיאורי אוכל.

במכתב הראשון, ב-8 באוגוסט 1924 - "בלילה הזה חלמתי כי אכלתי חרובים, ואני זוכר כי בחרתי לי מן החרובים את המלאים והמתוקים, בקומי אמרתי, יהי רצון שיתרבו אויבינו..." עגנון חולם אוכל, אך מקנה לו משמעות.

במכתב שכתב עגנון יומיים אח"כ, ב-10 באוגוסט 1924, - "עדיין לא הסתדרתי כראוי. בבוקר אני שותה קהה שמתקינה לי אליזבטה בתוך בקבוק תרמוס, ובצהריים אני אוכל לחם בביתה וכן שאר כל הסעודות. בג' ימים אלה לא אכלתי יותר מכשיעור. הפטריות אמרו - אוכלנו, (כישרון הפיוט מתעורר מול האוכל) בעלי הבתים כאן אינם יודעים אוכל וגטרי מהו, וכנראה אם לא אבשל לעצמי אהיה סמוך על שולחן קרייזל מאיר..." (גלויה 2)

בגלויה 4: אמש אכלתי בפעם הראשונה את ארוחת הערב יחיד בחדרי לחם וחמאה ושלוש בבית!! אצל הקרייזלמאירים אין שלום. רוח רעה שוררת בינו לבניה..."

וכן בדברים של יום יום נרמזת טוב "פת חרבה ושלווה בה, מבית מלא זבחי ריב..."

ולסיום, במכתב מ-15 בספטמבר 1924 עגנון מתאר מה ששמע מפי הורדנר, עשיר גדול ובעל בית יפה בווינה, אדם הגון ומלא עניין. הורדנר הוא איש טוב, שאימץ את שלושת ילדי אחותו, ומה שיחתו? "הרי לכם: הסעודה הייתה כסעודת שלמה בשעתו. דגים קרפין על פי נוסח פולני. אח"כ פטריות טובות על פי נוסח בוטשאטש. אח"כ עוגות מלאות גבינה וצימוקים ויין הרבה מאוד, ויי"ש מתוק בן צ"ו מעלות. כי מעשה זקני ז"ל הוא עושה למלאות ארון מלא בקבוקי יי"ש לפי טעם כל אורח ואורח..."

אם כן: לכם, גם לנו, גם לו לבריאות ובתיאבון.

עין הנצי"ב

ד"ר אבישג איילי ויינברג, מרצה בספרות עברית לגמלאים בעמק בית שאן ובעמק הירדן, בוגרת בר אילן, בעלת תואר שלישי בספרות משווה. אם לשמונה, מתגוררת בקיבוץ עין הנצי"ב.

דרכו של מנשה חיים העשיר, שהפך לקבצן ופושט יד, רצופה מכשולים, סופו שחזר לביתו ומצא את אשתו אהובתו נשואה ואם לתינוק מאיש אחר, והוא מסר את נפשו כדי להצילה מעוון ואת בנה ממזורות. דרכו של מנשה חיים לסופו של המעשה רצופה ברעב ובניסיונות לשבירת רעבונו.

מאבקו של אדם עשיר שירד מנכסיו לשמור בכל זאת על מעמדו ועל כבודו העצמי עוברת משולחן לשולחן עד בואו לתחנה האחרונה, שבה הוא מונע פת מפיו כדי להגיע לקצו. כבר בתחנתו הראשונה, כאשר עדיין ניכרים ימי גדלותו, הוא מוזמן לארוחת צהרים: "ולא עוד, אלא שהזמינו לארוחת צהרים, ציווה לעשות לו מטעמים כי זכר את מנשה חיים בימי שלוותו בָּהֶלוּ נר ההצלחה עלי ראשו".

כאן מרומז באוצר המילים העגנוני סיפורו של איוב המתענה, האומר לרעיו "בָּהֶלוּ נָרוּ עָלַי רֵאשֵׁי לְאוּרוֹ אֶלֶךְ חֶשֶׁךְ" (איוב כט, ג) - פעם הייתי עשיר... אך עתה חשך עליי עולמי. משמעות זו צפה ועולה כבר בסעודת העניים הראשונה של מנשה חיים באמצעות ההקבלה לאיוב, כשלמחרת מנשה חיים הולך לדרכו כי הוא אינו רוצה להיות סמוך על שולחנם של אחרים. ובהיותו "ביישן מטבעו להיכנס לאכסניה ולהזמין אוכל, הלך רעב." עד שמצא ערלית אחת יושבת בפתח עיניים אשר על דרך העיר, ומוכרת פירות ומיני קטניות ושאר ירקות. ויראה מנשה חיים ויט אליה אל הדרך ויאמר הבה נא נקנה פרי לברכה..." הבקי בלשון המקרא ימצא כאן מובאה המרמזת לפגישת יהודה עם תמר הזונה, וכך מקנה עגנון למעמד טעם של "מים גנובים ימתקו", ואולי אפילו מעין זנות.

ובהמשך מתוארת גם אכילתו: "זיין לשונו בשפת הערלים, וקנה הימנה צאן ובצלים וקישוא, ונטל ידיו, ובצע על הפת, וחתך את הפירות, וסידר סעודה לעצמו, ותיבל את הסעודה בכוס יי"ש עד שצהבו פניו מכוח האכילה..."

אפשר לומר: שמחת עניים

אך משהגיע מנשה חיים כפושט יד לסכום המאפשר לו לחזור לביתו, הוא כושל ונכשל. בפונדק אחד, שותה לשכרה ומאבד את עולמו מול שולחן הפונדקאי - השטן, שמפתהו לאכול ולשתות עד אובדן חושים.

בקיצור, מנשה חיים שתה כוס אחר כוס, וטעם מכל מין ומין, ואכל ושתה ולעט מן הכדים, עד שהתחיל מרגיש מין אש לזהטת בכל איבריו "כאילו גיהינום פתוחה לרגליו".

כך טעמנו מקצת שבמקצת בין גן העדן של השולחן הערוך לגיהינום אשר תחתיו. היה אפשר להאריך עוד ועוד אך לענייננו כרגע - דינו.